

VIAȚA MEA

Tomi Laszlo

ORIGINI

Să începem cu numele meu și câteva comentarii: în registrul stării civile din primăria orașului Timisoara, numele meu este Laszlo Toma Nicolae. Prenumele Nicolae mi s-a adăugat în amintirea bunicului din partea mamei, dar în cadrul familiei s-a folosit numai prenumele Tomi și așa a rămas în toate relațiile sociale. Prenumele Nicolae a rămas cumva uitat, dar mi-a făcut un mare serviciu, când datorită lui am scăpat de detașamentul de lucru cel mai greu din România. În decursul anilor m-am distrat când am descoperit că Toma corespunde cu Thomas, prenumele lui Edison și Nicolae corespunde cu Nikola, prenumele marelui Tesla, spunându-mi că de la naștere am fost destinat carierei de electrician.

M-am născut la data de 19 decembrie 1925 în orașul Timișoara, România. Am precizat numele țării, pentru că fratele meu Ioan se născuse în aceeași locuință, în mai 1917, dar în Ungaria, Timișoara fiind parte atunci din Imperiul Austro-Ungar.

Părinții mei s-au născut amândoi în Ungaria de atunci. Mama mea, Hidveger Julia, a văzut lumina zilei în 1894 într-o fermă de lângă Nyirbeltek, aproape de Debrecen. Era cea mai mică dintre 8 frați și surori (Gizella, Sara, Erzsi, Margit, Antal, Lajos, Jenő). Tatăl ei, Miklós (Nicolae) Hidveger a fost arendaș, iar mama Rozalia, casnică. Tatăl meu Sigismund s-a născut în 1889 în satul Alsószéli de lângă Galanta și aproape de Bratislava care atunci era în Ungaria, iar astăzi e capitala Slovaciei. A avut un frate și trei surori (Sándor, Gizella, Janka, Ilus). Tatăl meu, cât și fratele lui Sándor, au maghiarizat numele de origine Feldmar în László în perioada de dinainte de 1914, când acest lucru era foarte obișnuit în Ungaria. Bunicul meu Samuel era cârciumarul satului. Bunica Cecilia îl ajuta la lucru.

Atât familia Hidveger cât și familia Feldmar au fost oameni cu venituri modeste.

Când m-am născut eu, din cei patru bunici mai trăia numai bunica din partea mamei.

Sándor a plecat din satul Alsószéli și a găsit de lucru în Budapesta. După ce a început să câștige mai onorabil a luat asupra lui grija fratelui mai mic, Sigismund, viitorul meu tată, și l-a trimis într-un gimnaziu la Budapesta. După 3 ani nu a mai avut posibilitatea să-l întrețină și a fost nevoit să-i caute un serviciu.

Răspunzând la un anunț în ziar, tata, în vârstă de 15 ani, s-a prezentat la o mare întreprindere, "Nemzetközi Gépkereskedelmi Vallalat" (Societatea internațională pentru comerțul de mașini) care căuta un muncitor pentru depozitul de piese de schimb. Pentru a fi primit trebuia să treacă un examen: I s-a dat un catalog cu piesele (mii de piese) aflate în depozit și după o săptămână urma să se prezinte din nou. I s-a cerut să găsească cât se poate de rapid anumite piese în depozit. Tata a trecut examenul cu succes și a rămas angajatul aceleiași societăți până la pensionare.

În anii următori, tata a avansat rapid în cadrul întreprinderii și în 1916 a fost numit funcționar superior în sucursala din Debrecen. Aici s-a împrietenit cu tinerii localnici, printre care era și un tânăr inginer, Hidveger Lajos (Ludovic). Odată când au fost împreună în teatrul din Debrecen, tatăl meu l-a rugat pe Lajos să-l prezinte unei fete pe care a remarcat-o și care i-a plăcut foarte mult. Ludovic s-a dus la fată, a luat-o de braț și a spus: Să-ți prezint pe sora mea! Așa s-au cunoscut și în scurt timp s-au căsătorit. În cinstea acestui eveniment, Societatea i-a dat o avansare în poziție și anume l-a numit director adjunct la sucursala din Timișoara.

Doi din frații mamei au luat parte activă în luptele din primul război mondial. Jenő, sublocotinent de infanterie, a murit eroic în bătălia de lângă Gorizia în 1915. Lajos a fost ofițer la pionieri și a primit o decorație înaltă pentru reconstruirea unui pod de cale ferată sub focul inamicului.

PRIMII ANI

Julia, n. Hidveger, și Sigismund Laszlo (fotografiile din atelierul foto Pittoni)

În 1917 s-a născut fratele meu Ioan în locuința noastră din Piața Plevnei nr 5. Timișoara fiind atunci în Ungaria, fratele meu s-a născut cetățean maghiar. În 1919, ca urmare a Păcii de la Versailles și a tratatului de la Trianon, Timișoara a trecut din Austro-Ungaria în România Mare. Așa că, în decembrie 1925, când m-am născut în aceeași locuință din piața Plevnei, eram cetățean român.

După 1919, ca urmare a alipirii Transilvaniei la România, una din surorile mamei, căsătorită Löwy, a primit, împreună cu familia, cetățenia română, ca și noi, restul familiei însă a rămas pe teritoriul Ungariei, dar legăturile familiale au continuat să fie strânse cu toate dificultățile provocate de granițe.

Tot în urma tratatelor din Versailles și Trianon, două din sucursalele întreprinderii "Nemzetközi Gépkereskedelmi" și anume cea din Timișoara și cea din Oradea au ajuns să fie în România. Ca să-și continue existența, s-au transformat în societăți anonime cu denumirea "Economia" la Oradea și "Industria" la Timișoara. Tata a rămas în continuare director adjunct la unitatea din Timișoara.

Când aveam 18 luni, tata a fost numit directorul unității din Oradea și, în consecință, ne-am mutat acolo, în chirie, într-o casă familială cu grădină, în apropiere de malul Crișului. În Oradea am rămas până în 1930, când în urma crizei economice unitatea din Oradea s-a desființat, iar tata a fost numit directorul unității din Timișoara care a continuat să funcționeze sub denumirea de "Industria-Economia". Primele mele amintiri sunt din Oradea anilor 1929-1930. Îmi amintesc cum plecam de acasă în parcul de lângă locuința noastră, ținându-mă de fusta mamei. Îmi amintesc cum m-a dus fratele meu cu bicicleta lui prin parc și cum ne jucam în grădina casei noastre. Am în amintire scena dramatică din grădina noastră când fratele meu citea cu pasiune un roman, mâncând din prunele culese din pom și la un moment dat a înghițit un vierme odată cu pruna. O altă scenă dramatică la care am asistat a fost când fratele meu a prins pisica vecinilor cu ajutorul unei capcane pe care a construit-o singur.

Familia Laszlo în 1929 la Oradea

Unul din evenimentele care m-au marcat a fost un spectacol de la teatru. Părinții m-au dus cu ei la un spectacol de operetă care mi-a plăcut așa de mult că am aplaudat cu entuziasm. Cum noi ședeam într-o lojă "proscenium", actrița principală m-a văzut și mi-a trimis o sărutare. Am fost atât de impresionat că, ajuns acasă, am îmbrățișat-o pe mama, zicând "Draga mea Magda!" (actrița era Magda Kun).

În toamna anului 1930 ne-am mutat înapoi la Timișoara. Evenimentul mutării mi s-a întipărit adânc în memorie. În dimineața primei zile după sosire m-am trezit într-o cameră de hotel din care se vedea Canalul Bega pe care treceau șlepuri cu marfă și mici vaporușe cu pasageri. Camera hotelului fiind în etajul superior aveam o perspectivă bună din care se vedea o parte din oraș. Peste câteva zile ne-am instalat în locuința din strada Ion Ghica 1, la etajul 2, într-o casă cu mai mulți locatari. Aici nu mai aveam grădină, așa că părinții mă duceau zilnic într-un parc public aflat la cam 10 minute de mers. În curând, părinții au angajat o "Fräulein" care să se ocupe de mine și să mă învețe limba germană, un obicei răspândit în familiile de mici burghezi de atunci, dar cu o importanță deosebită în Timișoara unde populația germană era în proporție de cca 30%. Domnișoara Mitzi care avea grijă de mine era din regiunea Sibiului, deci săsoaică, dar m-a învățat să vorbesc limba germană clasică (Hochdeutsch) cu mare succes. Printre primele cărți pe care le-am citit la vârsta de 7 ani a fost "Emil und die Detektive" a lui Erich Kästner. De atunci și până astăzi am rămas îndrăgostit de Kästner al cărui volum de poezii "Lyrische Apotheke" se află pe noptiera mea. Datorită lui Fräulein și cărților lui Kästner am putut citi și savura multe cărți din literatura germană și folosi în profesie cărțile și revistele tehnice germane.

1930. Str. Ion Ghica nr. 1, adresa familiei Laszlo în Timișoara

Evenimentele importante din perioada preșcolară (între 5-7 ani): am învățat să merg cu bicicleta, am învățat să înot și am frecventat o grădiniță Montessori în care am învățat o mulțime de activități practice, ca, de exemplu, tehnica șiretului de pantofi, cusut, lucru cu foarfeca, cu plastilina și cu creion și culori. Atunci au descoperit părinții mei că am talent la desen, fapt care m-a ajutat mult de-a lungul anilor.

În această perioadă au început să mă ducă cu ei în vilegiatură. Îmi amintesc că am fost împreună la Sovata și în anul următor în Ungaria la Siófok, pe malul lacului Balaton. Îmi amintesc cum am făcut baie în lacul Ursu de la Sovata și cum se depunea sarea pe corpul nostru după baie. Aici am făcut o mica boacănă: am încercat să ling sarea de pe spatele lui tata, dar m-am păcălit, pentru că era altcineva, care însă a râs și m-a mângâiat. La Siófok părinții m-au dat în grija unui antrenor care m-a învățat să înot.

PRIMII ANI DE ȘCOALĂ

La vârsta de 8 ani

În anul 1932 am fost înscris la școala primară israelită din cartierul Iosefin, unde am învățat limba română, căci la noi acasă se vorbea ungurește, limba maternă a ambilor părinți. Nu-mi amintesc să fi avut vreo dificultate în învățatul limbii române și în scurt timp am înțeles tot și mi-am însușit tot ce s-a predat. Trebuie să menționez aici că majoritatea elevilor erau în aceeași situație, evreii din Banat având limba maternă maghiară. Dar nu țin minte să fi avut cineva dificultăți cu însușirea limbii române, ceea ce era esențial, căci era limba de predare oficială. Programul de învățământ era identic cu cel din școlile de stat, doar orele de religie erau specifice cultului mozaic și în plus se învăța alfabetul ebraic necesar pentru lectura rugăciunilor. Dar cum nu cunoșteam limba ebraică, citeam textele fără să le înțelegem, așa că participarea la serviciul divin era lipsită de conținut, deoarece nu înțelegeam despre ce e vorba. Doar la serile de seder cand tata ne dădea cărți de Hagada tipărite în două limbi, am început să înțeleg câte ceva din istoria noastră.

Învățătorii noștri erau pedagogi buni care ne-au transmis cunoștințe și nu aveau probleme cu disciplina. Învățătoarea din clasa a III-a care a început să ne dea elemente de cultură generală era soția directorului școlii, doamna Fleischer, o învățătoare deosebit de bună.

Când am ajuns în clasa a patra, părinții mei au cumpărat o casă în strada Doja și ne-am mutat acolo. Dar cum distanța de acasă până la școala israelită era prea mare, am fost nevoit să mă mut la școala primară de stat din piața Lahovary.

Casa de pe strada Doja

În școala din piața Lahovary elevii erau din toate naționalitățile timișorene: români, germani, maghiari, dar nu s-au simțit tensiuni între elevi cum a fost cazul în alte școli. Cred că mare parte din merit avea directorul școlii, profesorul Olariu.

Am numai amintiri plăcute din această școală.

Elev la Liceul C. D. Loga

Și acum, înainte spre prima clasă de liceu! Tata a hotărât să mă înscrie la liceul de stat, Constantin Diaconovici Loga. Când l-am întrebat după mulți ani de ce m-a înscris acolo și nu la Liceul Piarist unde era fratele meu și nici la Liceul Israelit cum s-ar fi convenit pentru copilul unui “membru de frunte” al comunității, mi-a răspuns: “Ca să știi de pe acum că viața este grea!”

Într-adevăr, viața din liceu n-a fost ușoară. Am fost obligat să port uniformă: șapcă, sacou și pantaloni kaki, cu număr de ordine pe braț care să permită oricui să se plângă de mine. Orice abatere de la disciplină avea ca urmare pedepse corporale sau arest de câteva ore după orele de program. Copiii proveniți din medii sociale și naționale diferite erau suspicioși și uneori chiar dușmănoși. Aici am simțit prima dată antisemitism, care s-a manifestat chiar și din partea unor profesori.

Corpul profesoral era neomogen: o parte din profesori erau bine pregătiți și știau cum să se poarte cu elevii, dar unii erau de-a dreptul slab pregătiți și se purtau cu noi ca niște zbiri. Exemplu marcant era profesorul de muzică pe care îl pot caracteriza prin lozinca lui: “Ai carte, ai parte, n-ai carte, stai în genunchi, bestie!” Un alt exemplu de profesor total nepotrivit meseriei era profesorul Lațiu care a fost botezat de către elevi Moș Cur, pentru că venea nepregătit la ore și era indiferent față de cele ce se întâmplau în clasă. Era de altfel și mare antisemit. Dar au fost și mulți profesori excelenți de la care am învățat carte ca, de exemplu, profesorii de franceză, de latină, de desen și de fizică. Era ușor să identific destul de repede profesorii antisemiți, care, oricât de bine răspundeam, îmi dădeau nota cea mai mică posibilă. Este interesant de menționat că atunci când a venit la putere guvernul Cuza-Goga, profesorul Andrașiu, unul din profesorii antisemiți, a fost numit primarul orașului, iar atunci când au venit la putere legionarii, profesorul Lațiu a fost numit șeful inspectoratului școlar ca răsplată pentru azeziunea lui la legionarism .

Cu toate condițiile inițiale nefavorabile, încet-încet situația mea s-a îmbunătățit. Mi-am făcut prieteni cu care ne ajutam reciproc atât la învățat, cât și în relațiile cu ceilalți copii. Am început să fiu apreciat de către profesori ajungând ca în clasa a IV-a să fiu printre premianți, iar la examenul de admitere în cursul superior, la încheierea clasei a IV-a, am fost primul.

Am avut prieteni atât printre colegii evrei cât și printre colegii români. Unii dintre ei mi-au rămas prieteni până la adânci bătrâneți: Frații Stefan și Ioan Kinsky, Jakab Jozsef, Klein Ervin, Löwy Dodi, Bernard Rothenstein. L-am iubit îndeosebi pe György Feri, pe care l-am pierdut când a plecat în Palestina cu vasul Mefkure care a fost scufundat de un submarin german în vara 1944. Am început o prietenie frumoasă cu câțiva băieți români și maghiari: Titu Ghiurița, Stefan Romosan, Victor Rosu, Ervin Miskovits cu care însă relațiile s-au întrerupt, când din cauza legislației antisemite am fost nevoit să părăsesc liceul Loga.

Merită să povestesc cum m-am împrietenit cu Jakab. Profesorul de latină era foarte tipic, ne chema la răspuns în ordinea alfabetului, deci știam dinainte când ne vine rândul. În ajunul zilei când îmi venea rândul, am vrut să mă pregătesc bine, dar m-am împotmolit în text. Disperat, m-am gândit că poate Jakab, care urma și el să fie chemat la răspuns, s-a descurcat mai bine. Dar când l-am chemat la telefon, am aflat că se afla și el în aceeași situație. M-a invitat să trec pe la el, poate reușim să rezolvăm problema împreună. M-am suit pe bicicletă și m-am repezit până în Fratelia unde locuia. Jakab ședea în curte împreună cu tatăl lui, medicul satului, și se chinuiau să

descifreze textul. Munca în trei a fost o reușită și în ziua următoare am luat amândoi nota maximă. De atunci am rămas prieteni buni cu toate greutatețile create mai târziu de distanțele geografice.

Un eveniment deosebit în această perioadă a fost sărbătorirea Bar Mitzva. Părinții mei au ales ca profesor care să mă pregătească, pe domnul Székely, directorul școlii primare israelite din cartierul Fabric, vechi prieten al lui tata. Alegerea a fost foarte bună, am găsit în profesorul Székely un om deosebit de bun, atât ca profesor cât și ca prieten. Și-a dat multă osteneală să-mi dea cât mai multe cunoștințe din istoria și tradiția poporului evreu și m-a pregătit foarte serios pentru cititul capitolului din Tora. Datorită lui am înțeles de această dată tot textul citit la serviciul divin cu toate frumusețile lui.

Ceremonia de Bar Mitzva a avut loc la sinagoga din str. Mărășești în Cetate, serviciul divin fiind condus de prim rabinul dr. Drechsler. După ceremonie, părinții au organizat o mică recepție în locuința noastră din str Doja.

De la prietenii părinților mei am primit o serie de cadouri valoroase, printre care un patefon și un rucsac care m-au servit în mod credincios mult timp. În același an am primit bicicleta care m-a servit cu loialitate timp de 20 ani. Era de foarte bună calitate și totodată mai ușoară decât cele obișnuite – am ales-o așa, pentru că locuiam la etaj și greutatea conta mult. Am folosit-o foarte mult, dar am avut cu ea și un accident când m-a lovit o mașină și am rămas în pat 3 săptămâni.

Am practicat și alte sporturi, ca de exemplu patinaj – am avut și aici un accident provocat de o groapă care a apărut pe pista de gheață. Atunci am avut o fisură în braț pentru care am purtat ghips 6 săptămâni, dar am câștigat un prieten valoros, pe doctorul Naschitz care m-a introdus în tainele colecționarilor de timbre și care m-a învățat tehnologia celuloizului. El folosea celuloiz topit în acetonă în loc de ghips ceea ce i-a permis să ușureze mult viața celui ce trebuia să-l poarte.

1940. Părinții mei pe terasa din str. Doja nr. 8.

Perioada anilor '30 a fost pentru mine perioada călătoriilor în străinătate și a întâlnirilor cu familiile părinților mei. În 1933 am călătorit cu părinții la insula Rab din Iugoslavia, în 1937 am fost la Bled în Iugoslavia și în 1938 la Laurana în Italia. Îmi amintesc deseori de aceste călătorii care mi-au rămas întipărite în memorie. Cu ocazia vacanței din Bled am făcut o tură de 2 zile în Austria prin Grossglocknerstrasse până la Zell am See și înapoi. În 1934 și 1936 am petrecut vacanțele

în Ungaria la Tapolca de lângă Miskolc, unde familia unchiului Lajos avea o casă de vacanță. Unchiul Lajos știa să se ocupe foarte bine de copii și a rămas în amintirea mea ca una din cele mai dragi rude. Spre marea noastră durere, în perioada cât eram la ei, unchiul meu a fost lovit mortal de un autobus. Noaptea de după accident mi-a rămas o amintire foarte grea, căci am petrecut-o îngrijind-o pe bunica Hidveger care a plâns de durere toată noaptea.

Aici trebuie să menționez ceva ce am aflat mai târziu de la fratele meu: Tata și cu unchiul Lajos erau atunci cei mai bine situați material dintre rudele lor și la întâlnirile lor anuale discutau pe cine să ajute. De exemplu, când unchiul Feri, soțul mătușei Sara, a fost concediat de la fabrica de ciocolată Stuhmer, tata și unchiul Lajos l-au ajutat să deschidă o prăvălie de dulciuri în centrul Budapestei care a funcționat așa de bine, că în anii următori el a devenit sprijinitorul celorlalți.

În legătură cu unchiul Lajos mai trebuie să amintesc câteva lucruri. Când l-am întâlnit prima oară era inginerul-șef al atelierelor de cale ferată din orașul Miskolc, om bine situat și respectat în oraș. Dar a avut o mare nemulțumire căci toți colegii lui ingineri șefi primiseră gradul de consilier, în afară de el. Când s-a adresat șefilor lui din Ministerul Transporturilor, i s-a răspuns: Vezi și tu cum te cheamă, numele tău sună cam nemțeste (Hidveger). Unchiul Lajos a înțeles, s-a dus la Ministerul de Interne și și-a schimbat numele în Hidvégi. Scurt timp după, a primit și el numirea de consilier.

În ianuarie 1937, tata a plecat într-o călătorie de afaceri în Ungaria și Germania fiind invitatul firmei Rudolf Sack din Leipzig cu care avea vechi relații comerciale. Când a ajuns la Viena s-a îmbolnăvit de pneumonie și a fost internat la spital. Îmi amintesc ziua în care am fost luat de la școală și dus la gară să-mi iau rămas bun de la mama care pleca în mare grabă la tata. În zilele următoare, mama ne-a chemat în fiecare seară să ne țină la curent cu situația care era critică. Tratatamentul de atunci era doar cu chinină și tata a fost în mare pericol timp de câteva zile, dar până la urmă am primit vestea bună că a trecut momentul de criză. Peste câteva săptămâni, părinții s-au întors, dar tata mai avea nevoie de odihnă în condiții de climă caldă, așa că părinții au plecat pentru 2 săptămâni la Dubrovnik pe malul Adriaticei. Tata a revenit în bune condiții și și-a reluat activitatea, dar mama a rămas îngrijorată de faptul că tata e atât de sensibil la plămâni.

În toamna anului 1938, după ce am fost 3 săptămâni la Laurana, mama m-a luat cu ea la Budapesta unde am stat cu ea timp de două săptămâni. În aceste zile am reușit să întâlnesc toate rudele care locuiau la Budapesta. Verii și verișoarele mele au avut grijă să petrec foarte bine și să cunosc orașul acesta mare și frumos. M-au dus la parcul Városliget, unde am admirat reproducerea castelului Huniade, am vizitat grădina zoologică care era construită după concepția lui Hagenbeck astfel ca animalele să se simtă cât mai aproape de mediul natural și m-au dus la "Angol Park" unde am putut să conduc modele de automobile. M-au dus la ștrandul de pe insula Margareta. M-au dus cu vaporețul pe Dunăre și la plimbare pe malul Dunării. Ne-am plimbat în orașul vechi și am admirat palatul regal de pe dealul din Buda.

Vacanța din 1939 am petrecut-o în țară la Stâna de Vale. Acolo am învățat cum se face turismul în munți fiind îndrumat de doi turiști vechi care cunoșteau bine potecile. În decembrie același an, fratele meu m-a luat cu el pentru o săptămână la Gărâna unde am învățat să fac schi.

În cursul anului 1939 familia noastră a cooptat pentru un an pe verișoara mea Piri, unul din cei 6 copii ai familiei Löwy, mama ei fiind una din surorile mamei mele. Piri a venit la noi să participe la un curs de contabilitate, după care s-a întors la Covasna și a început cariera ei de contabil. Piri a dovedit în anii următori că investiția în ea a fost foarte eficientă, ea devenind unul din stâlpii

familiei Lowy în special după întoarcerea din lagăr. Relațiile noastre cu ea au rămas deosebit de bune până la sfârșitul vieții.

În vacanța de vară din 1940, tata m-a luat cu el la București. El avea câteva întâlniri de afaceri dar i-a rămas destul timp și pentru mine. Am văzut Bucureștiul după Budapesta și am rămas puțin cam dezamăgit, mai ales când trenul a trecut prin periferiile care arătau mizerabil. Impresia s-a ameliorat după ce am văzut centrul și zona lacurilor, dar imaginea periferiilor mi-a lăsat o amintire foarte neplăcută. În aceeași vară, părinții m-au luat cu ei și la Craiova, unde fratele meu își făcea anul de serviciu militar. Acolo am văzut prima dată cum arată serviciul de alimentare cu apă și canalizare într-un oraș în care acest serviciu nu era luat în serios. În anii care au urmat m-am lămurit că în regiunile din Vechiul Regat alimentarea cu apă și canalizare era peste tot nesatisfăcătoare. Am avut un șoc, când, la un restaurant la Giurgiu, am cerut să beau apă și apa pe care au servit-o era apă de Dunăre – că lumea bea numai vin. Peste câțiva ani, ca student la Politehnică, am aflat de la profesorul de hidraulică despre problemele de apă și canalizare din Iași care au cauzat ani de zile epidemii de tifos.

ANII DE RĂZBOI ȘI DE PRIGOANĂ

Au venit evenimentele dramatice din toamna anului 1940. La începutul noului an școlar urma să mă înscriu în cursul superior la liceu. Foarte mândru de poziția mea ca primul pe lista celor care au reușit la admitere, m-am prezentat la secretariat pentru înscriere. Mi s-au comunicat noile legi care au apărut odată cu venirea la putere a guvernului legionar. Una din aceste legi interzicea elevilor evrei să frecventeze orice școală publică în România. La secretariat mi-au predat toate actele și mi-au explicat că am o singură posibilitate și anume Liceul Israelit care avea dreptul să funcționeze, însă nu mai avea dreptul să elibereze diplome recunoscute de stat.

Șocul era mare, dar în curând ne-am dat seama că era numai o mică parte din loviturile legale de care urma să sufere populația evreiască. Ni s-a confiscat casa și am fost obligați să căutăm cu chirie o altă locuință la periferia orașului. Fratele meu, care trecuse recent examenul de licență la avocatură, nu a fost primit în barou și a trebuit să renunțe la cariera intelectuală. În locul tatălui meu a fost numit un alt director, tata fiind menținut provizoriu pentru perioada de pregătire a noului director. Ni s-a confiscat aparatul de radio. Ca să ne salvăm bicicletele, le-am vândut pro forma unor prieteni creștini. Atunci am învățat cât de bine e să ai un patefon care ne permitea să ascultăm măcar muzică în lipsă de radio.

Ni s-a interzis intrarea la spectacole, terenuri de sport și alte locuri publice. Comercianții evrei au fost obligați să-și închidă prăvăliile sau să le vândă la creștini. Cei care au îndrăznit să-și continue activitatea ca de exemplu librăria Moravetz, au fost boicotați în mod organizat de către legionari. Printre cei care au fost forțați de legionari să-și închidă prăvăliile au fost și părinții lui Rolla, viitoarea mea soție.

Evreii care locuiau la sate au fost obligați să-și părăsească domiciliul și activitatea profesională și să se mute la oraș. Evreii puteau să călătorească numai cu aprobare specială, în mod normal erau obligați să nu se miște din orașul de reședință. De exemplu, familia Jakab a fost obligată să plece din Fratelia care atunci încă nu făcea parte din oras și să se mute la Arad, unde aveau rude.

1936. O fotografie simbolică: 3 băieți la patinaj. Tomi (stânga) cu Heinzi (mijloc) și Feri (dreapta). Heinzi devine elev la Liceul German Banația și rupe relațiile cu prietenii evrei. Se înrolează în armată și cade pe front. Feri se îmbarcă în 1944 pe vasul Mefkure spre Palestina; vaporul este scufundat de un submarin german.

Reacția populației creștine a fost foarte variată. Germanii care s-au organizat în așa-numitul Grup Etnic German au respectat instrucțiunile venite de la Berlin și au susținut în general măsurile antisemite. Tinerii germani, elevii liceelor Banația și Realschule au îmbrăcat uniformele

Hitlerjugend și au rupt relațiile cu tinerii evrei. În unele cazuri au format grupe de huligani care atacau tinerii evrei pe care-i întâlneau pe străzi. Vechile relații de prietenie cu tinerii evrei au fost întrerupte. Așa s-a întâmplat și în cazul cu prietenul meu cel bun Heinz Pauss care, brusc, a evitat orice contact cu mine. Dar nu toți s-au aliniat la această atitudine. A făcut senzație în oraș când cofetarul Potichen a refuzat să pună în vitrină "Juden unerwünscht" și eu am avut ocazia de a întâlni câțiva tineri germani care, în timpul liber, și-au petrecut timpul jucând și discutând cu mine ca și în trecut.

Propaganda antisemită a fost foarte intensă atât în ziarele românești cât și în cele germane. Dar efectele asupra populației române au fost relativ slabe. Tinerii români în majoritate s-au comportat cu înțelegere față de situația noastră. Și tineretul maghiar și sârb a manifestat multă înțelegere. Familia noastră s-a bucurat de sprijinul moral și social al vechilor prieteni creștini. Așa de exemplu, vara anului 1942 am petrecut-o în mare parte în grădina familiei Schweiger din strada Odobescu, în care ne-am întâlnit zilnic cu un coleg maghiar și altul german al lui Ștefan Schweiger.

Îmi amintesc de un eveniment deosebit, petrecut în ziua în care am fost nevoit să-mi iau actele de la liceul Loga. Când am ieșit din școală împreună cu unul din colegii evrei, ne-am așezat pe o bancă în parcul din apropiere să discutăm ce să facem. Atunci s-au apropiat de noi doi colegi români care în trecut ne-au făcut remarci antisemite în clasă și ne-au spus: "Am aflat ce se întâmplă cu voi și ne pare rău. Noi n-am vrut asta și credem că în viitor vom fi din nou împreună." Desigur că ne-a căzut bine această manifestare de empatie și, într-adevăr, peste 4 ani ne-am întâlnit fiind colegi la universitate.

Așa am ajuns să fac clasele superioare în Liceul Israelit. Existența acestui liceu a fost o binefacere pentru tineretul evreu și eu am fost unul din cei care s-au putut bucura de ea.

Liceul Israelit a avut totdeauna o echipă de profesori buni, dar ca urmare a legilor antisemite, nu numai elevilor evrei le-a fost interzis să frecventeze școli publice, ci și profesorilor evrei. În felul acesta, școlile israelite au primit o serie de profesori deosebit de buni, căci un profesor evreu era angajat la alte școli numai dacă era de cea mai înaltă calitate.

Pe lângă nivelul profesional foarte ridicat, Liceul Israelit avea avantajul că nu prea erau probleme de disciplină și nu se aplicau pedepse corporale. Așa că anii petrecuți în clasele superioare de liceu mi-au rămas în amintire ca ani din cei mai buni atât din punct de vedere al câștigului intelectual cât și ca viață socială. Colegii de clasă și cei din clasele apropiate au fost prieteni și au rămas prieteni în tot cursul vieții, ca de exemplu Victor Feigenbaum, Ivan Erdelyi, Lazar Weinreich, Gyuri Wiener, Ali Junger, Janos Montag, Ervin Lebovici, Tibi Davidovici .

Am avut parte de mulți profesori foarte buni ca de exemplu Maria Neumann (matematică), Iuliu Gross (fizică-chimie), Frederic Hauben (istorie), Victor Deznai (germană), Ladislau Kardos (franceză), Francisc Frucht (psihologie, logică), Ladislau Kalman (desen), Max Eisikovits (muzică). Directorul școlii, Marcus era în același timp și un profesor excelent de limba latină și greacă.

Un element foarte important în pregătirea noastră intelectuală a fost Cercul Cultural al elevilor. În acești ani în care prezența tinerilor evrei în cinematografe, teatre sau alte instituții culturale era interzisă, la fiecare sfârșit de săptămână acest cerc a oferit un forum cultural tuturor elevilor, nu numai pentru elevii actuali, ci și absolvenților care erau dornici de cultură. Eu am participat activ în toți acești ani la ședințele cercului, fiind în penultimul an vicepreședinte, iar în ultimul an președintele ales. E interesant de menționat că dintre participanții activi ai acestui cerc au ieșit o

serie de personalități care mai târziu au făcut parte din viața culturală și științifică a țării, de pildă, János Szasz, Ioan Taub, Tamás Deak, Bernhard Rothenstein, Tiberiu Schatteles, Gheorghe Turcu.

Cu toate greutatea care ni s-au făcut, activitatea sportivă a rămas de mare importanță pentru noi și ne-am folosit de orice ocazie să practicăm. Accesul la bazele sportive fiind oprit, tinerii evrei au exploatat posibilitatea oferită de boiangeria Igiena aflată lângă Uzina Electrică și care ne-a permis să folosim bazinul lor particular. Două veri le-am petrecut acolo și am rămas cu amintiri frumoase.

Perioada anilor 1941-1944 a avut o serie de momente importante pentru evoluția mea intelectuală. În prima etapă am trecut de la faza de jucării la construcții de modele și de aparate utile. Am învățat să proiectez și să construiesc aeromodele foarte simple din carton, dar planoarele au reușit să zboare, căci am învățat cum să construiesc aripile și cum să echilibrez planorul. Folosind lentilele unor aparate vechi am reușit să construiesc un microscop cu care am studiat insecte și plante, inspirându-mă după cartea lui De Kruif "Vânătorii de microbi". Folosind aceleași lentile am construit un aparat de proiecție pentru care am și desenat câteva filmulețe. Filmulețul cel mai reușit a fost o serie de diapozitive inspirate de *Ucenicul Vrăjitor* pe care l-am proiectat ascultând placa cu poemul simfonic al lui Paul Dukas. După mulți ani, privind filmul *Fantasia* al lui Walt Disney am înțeles că am intrat în concurență cu el.

În această perioadă am început să ascult și să îndrăgesc muzica clasică. Prima mea dragoste a fost simfonia lui Dvorzak "Lumea Nouă", după care au urmat multe altele. Lipsa aparatului de radio a fost compensată de patefonul meu pentru care am tot cumpărat plăci, devenind client permanent al prăvăliei de discuri "Columbia". Fratele meu care era un pianist foarte bun m-a susținut în această pasiune și a contribuit mult la educația mea în acest domeniu. Și eu am învățat să cânt la pian, dar n-am ajuns la nivelul lui. Interesul meu pentru muzică s-a manifestat și în activitatea mea din cercul cultural, unde am prezentat o conferință despre poemul simfonic, ilustrată de placa cu poemul *Till Eulenspiegel*.

În etapa următoare am început să descopăr biblioteca părinților. Până atunci m-am limitat la literatura pentru tineret, dar acum am început să descopăr comorile acumulate de părinții mei în dulapurile de cărți din salon și din camera fratelui. În rândul de jos în dulapul din salon erau cele 19 volume ale lexiconului maghiar Révai, care m-a ajutat în anii următori să răspund la o serie de întrebări. Unul din principalele subiecte care m-a preocupat era istoria războiului mondial, căci cele învățate la școală m-au lăsat cu o serie de indoieli. Acest capitol era tratat cu amănunțime în lexiconul care s-a publicat în anii de după război și era un subiect foarte dureros pentru Ungaria. Pe raftul următor era seria operelor lui Mikszáth Kálmán, autorul preferat al lui tata și pe care l-am îndrăgit atât de mult, încât îl recitesc și acum. Apoi se înșiruiau romanele clasice europene în traducere din secolul al XIX-lea și începutul secolului XX. Aici am găsit romanele lui Walter Scott, Dickens, Tolstoi, Stendhal, Dostoyevski, Hemingway. Marea mea dragoste a devenit atunci Anatole France căruia i-am dedicat o lucrare pe care am prezentat-o la Cercul Cultural. Un loc special în sufletul meu a rămas pentru romancierul maghiar Jókai Mór. De la prima carte pe care am primit-o de la verișoara mea Eva, fiica unchiului Lajos, m-am îndrăgostit de Jókai care a reușit să prezinte societatea maghiară din timpul lui și din perioada anterioară. Aceasta era societatea în care s-au născut și crescut părinții mei.

În biblioteca din camera fratelui meu erau adunate cărțile mai noi : romanele lui Feuchtwanger, Sinclair Lewis, Romain Roland, Upton Sinclair, apărute în anii de după războiul mondial și cărți

filozofice, istorice și politice ca lucrările lui Kant, Mommsen, Marx și Trozki. Una din cărțile de istorie care mi-a plăcut mult a fost cea adusă din Franța de fratele meu, *La cité antique* a lui Fustel de Coulanges și care mi-a dat ocazia să mă laud cu ce știu în ora de istorie a profesorului Hauben.

În această perioadă am avut concursul substanțial atât de la părinți cât și de la fratele meu care era cu 9 ani mai mare și se purta cu mine ca și un al doilea tată. Mama era absolventă de liceu și cunoștea foarte bine literatura maghiară. Încă de pe vremea când eram copil mic îmi declama uneori din cele mai frumoasele poezii ale lui Arany János – de aici una din anecdotele familiei de pe vremea când aveam 4-5 ani: Într-o seară, când mama m-a dus la culcare, i-am cerut cu insistență să-mi declame “a palizsant”. Nici mama, nici tata n-au înțeles ce vreau. Abia după cercetarea profundă a antologiei familiale au descoperit că era vorba de o anumită poezie în care apărea acest cuvânt undeva în text.

Mama era atât de preocupată de grija pentru mine, încât a fost în stare să învețe înotul pentru a putea să fie cu mine la ștrandul cel mare. Părintii au insistat să iau și ore particulare pentru limba franceză și pentru pian. Am avut două profesoare excelente, pe Lili Polgar la franceză și pe Magda Kardos la pian.

Tata a făcut doar 3 clase de liceu, dar era însetat de cunoștințe. Era autodidact. Ajutat de prietenii lui din tinerețe și-a format biblioteca de care ne-am bucurat apoi toată familia. El, împreună cu mama și cu fratele meu m-au îndrumat în acești ani hotărâtori pentru educația mea intelectuală.

Când am ajuns la vârsta de 17 ani, fratele meu a început să mă introducă în problemele social-politice. El mi-a explicat prima dată principiile socialismului și comunismului care erau pe atunci învățături interzise, dar el era convins de importanța și de justetea lor.

Va urma.